

БОГУМИЛ ХРАБАК

**БОРБЕ СА АУСТРО-НЕМАЧКИМ ПОРОБЉИВАЧИМА
НА ПРОСТОРУ ПОЖЕГА-ЧАЧАК-КРАЉЕВО У ЈЕСЕН
1915. ГОДИНЕ**

Четрнаестог октобра 1915. рат је за Србију ушао у нову тешку фазу одбрамбене војне. Тога дана бугарска војска ступила је у ратни конфликт на страни Централних сила, ударајући у бок жилаве српске војске, која се борила на живот и смрт са бројнијом и технички далеко снажнијом аустроугарском и немачком војском. Поред тога, 14. октобра, отпочео је дугоочекивани напад удружене аустро-немачке армије на малу Србију: немачка XI армија прешла је Дунав код Смедерева док је III аустро-немачка армија (немачки XXII резервни корпус, аустроугарски VIII и XIX корпус, уз самосталне одреде генерала Сорсића и Штрајта) извршила десант и преко Саве и преко Дунава да би наступала правцем Београд — Обреновац. Тај правац је нађен као најповољнији, бољи од оног Поћорековог из 1914. и бољи од стратегијско стално обрађиваног правца од Смедерева Великом Моравом. Аустро-немачка офанзива у јесен 1915. показала је, нажалост, да су, овога пута, аустријски и немачки стратеги били у праву. Поред тога, није загуштен ни стари

пут освајања од босанске стране, одакле су аустроугарске јединице и поново нападе. Већ сутрадан штаб I српске армије наредио је Ужичком одреду, који се морао припремити на повлачење са западних граница: „У сваком случају положаје на саставку Скрапежа, Бетиње и Мораве упорно бранити. Магацини хране су: Ужице, Пожега, Чачак.“¹

Наступање аустро-немачких снага није било нагло ни на северном, ни на западно-северном нападном правцу, због тога што је српска војска првих десет дана непријатељске офанзиве пружала одлучан отпор. Очекивало се да ће западни савезници, који су се искрцали у Солуну, стићи на време бар до централних области нове увећане српске државе и да ће се позициони, рововски фронт преко зиме формирати у северним деловима земље. Такав план су најпре озбиљно угрозили Бугари на сектору Врања, кога су заузели после три дана ратовања и тиме пресекли железничку везу између Македоније и Ниша, односно Поморавља Србије пре 1878. године.² У таквим околностима, од нарочите је важности било добити у времену док не стигне савезничка помоћ. За такву стратегију било је потребно сачувати бар везе Западне Мораве са Косовом, пошто је веза Јужном Моравом код Врања била прекинута. За заустављање даљег брзог надирања Бугара према Феризовићу (Урошевцу) и делу Косова према Скопљу било је неопходно успешно задржати бугарске нападне колоне у Кончулском и Качаничком теснацу. С обзиром да Српска врховна команда за тај задатак није могла одвојити веће јединице, које су биле у непрестаном борбеном контакту у северној, северозападној и западној Србији, тражено је од Црногорске врховне команде да одмах стави на располагање новом заповеднику Трупа нових области, генералу Петру Бојовићу, бар једну бригаду (X,205).

Трећа бугарска дивизија је 22. октобра заузела Прешево, Куманово и Скопље. Тога дана почело је и на северном фронту заробљавање српских војника у већој маси. На пример, према немачкој XI армији, чији је IV резервни корпус код Александровца — Орлева заробио 600 војника (X,212). Два дана касније Српска врховна команда дозволила је Трупама одбране Београда да се повуку правцем Наталинци — Крагујевац, а I армији правцем Топола — Чумић — Крагујевац и Аранђеловац — Шаторња — Кутлово; како је одмах предвиђено и даље повлачење из Крагујевца, јединице су добиле наређење да понесу велику количину пешадијске и артиљеријске муниције, која није могла бити на време евакуисана (X,273). То је

био почетак у великој мери паралисане и збуњене одбране, без идеја и личне храбрости да се предузме одговорност за изненадне одбрамбене потезе. Сутрадан су предњи делови одреда генерала Сорсића стигли до Ваљева, а коњичке патроле су поподне ушле у град (X, 275, 278). Истог дана непријатељски батаљони почели су напад од Лазаревца на Стубички вис (X, 290). Како су се Аустријанци 25. октобра већ појавили код Словца, Соколска бригада је тога дана поподне посела положаје Дрење (кота 989) — Блато брдо (671) — Звезда (850) са два резервна батаљона позади Великот Брда. Те ноћи трупе Дринске дивизије II позива нападом бомбаша повратиле су Тополу (X, 302), али овај положај није умањио опасност Горњем Милановцу са северозападне стране. Топола је поново напуштена 26. октобра. У току ноћи 26/27. октобра тежи војни транспорт требало је да крене из Крагујевца у правцу Краљева (X, 312, 303). Српски војници су још једном показали да ратују не само храбро, него и модерно, употребљавајући ручне бомбе, које су ушле у употребу других војски (на пример, аустроугарске) тек касније. Срби су били савремени и способни да се плански повлаче, а затим да пређу у снажан противнапад, што су показали годину дана раније. Но, изгледа, да стари и болесни војвода Путник није простудирао варијанту напада долином Колубаре са севера до Лазаревца и потом на Рудник, Горњи Милановац, Чачак и Краљево, тако да је показивао нервозу и несигурност.

Двадесет седмог октобра својим наступањем ка Руднику непријатељ се приближавао Чачку. Његова 43. дивизија (XXII немачки резервни корпус, III аустро-немачка армија) потиснула је српске снаге, тако да је тога дана увече посела позиције Шаторње. Њено наступање је јако омео надошао поток Сребрница, али су, ипак, српски положаји били заобиђени, поседнути мостови код Старог Села и Маслошева и према западу је прекинут српски фронт Рудничким масивом. Од Калањеваца ка Руднику наступала је 26. пешадијска дивизија, која је потисла српску заштитницу са Сремшњака (к. 587) и избила на простор Дрење — Војковци. Та дивизија и претходница 44. резервне дивизије извршила је 28. октобра увече напад у циљу заузимања коте 626, јужно од Рудника (X, 323, 342). Да се појача то крило VIII корпуса, пред подне је 44. резервна дивизија кренула од Горње Трешњевице ка положајима око Клокотића (X, 323). Трупе XIX корпуса, које су се 27. октобра одмарале и биле донекле заустављене надошлим водама које су прекриле и неке друмове, захтевале су да се пре даљег наступања линијом Рудник — Горња

Шаторња приближе групне коморе и провијантске колоне, сматрајући да ће за нови борбени задатак бити потребно два дана одмора и припрема (X,323).

Немачки фелдмаршал Макензен је похвалио дејство јединица VIII корпуса, али је захтевао даље напрезање снага и није одобрио тражена два дана за предах и побољшање снабдевања. XIX корпус је 28. октобра добио задатак да наступи десно од XXII резервног корпуса и да самостално продире степенасто ка Горњем Милановцу. Генерал Сорсић је добио наређење да главнину својих снага од Ваљева усмери преко Косјерића, „како би са 62. дивизијом дошао у везу“; један одред, пак, имао је да упути ка Чачку. Ове форсиране акције требало је да подупре Главни стан аустроугарске војске тиме што би из коњичког пука у Београду послао један ескадрон у Лазаревац, у састав XIX корпуса, а два ескадрона у Ваљево, генералу Сорсићу, чији је задатак био опсежан и теренски обиман (X,341). Употреба коњице као да би указивала да је генерал Макензен проценио да се већ приближио моменат гоњења српске војске из северне Србије, с обзиром да је снага њеног отпора бивала све слабија. Акције VIII корпуса у Шумадији, које су биле спорије и мање успешне, биле су без непосреднијег утицаја на нови изабрани правац наступа од Лазаревца на Горњи Милановац и Чачак, на ком су терену Немци изгледа изненадили Српску врховну команду.

Српска врховна команда, због лоше ситуације на Косову, где такође није очекивала муњевити наступ Бугара, иако се за њихова улажење у рат засигурно знало, одлучила је да Дунавску дивизију II позива извуче из борби на северном ратишту и преко Краљева и Рапке пошаље у Приштину, на јако угрожено подручје. Војвода Путник сматрао је да је главни задатак тога момента одбрана изузетно значајног стратегијског и саобраћајног положаја Краљева, и то са што мање снага и компликација. Због тога је I армија имала да обезбеди држање простора између Груже и Грошничке реке. Командант I армије, војвода Мишић, млађи, бољег здравља и са више стратегијских идеја и личне храбрости, међутим, хтео је најпре да изведе једну противофанзиву, која би, како је веровао, могла да поколеба аустро-немачки фронт у Шумадији и западно од ње. Он је више веровао у своју замисао него у снагу и довитљивост противника. За своју акцију тражио је да Трупе одбране Београда предузму напад десном страном реке Раче, ка линији Рача—Вишевац, и да III армија, ако јој прили-

ке буду повољне, такође пређу у напад — како би везала непријатељске снаге. Војвода Путник, сувише обазрив и неверљив у нове стратегијске идеје, није хтео да ризикује да се оголи главни правац ка Краљеву и није хтео да верује да се одбрана тога правца боље постиже акцијама на другој страни. Поред тога, морао је да рачуна и са временом, јер су позиције на Косову бивале из дана у дан све неизвесније. Војвода Путник је свом млађем колеги препоручио да се држи добијене директиве, тј. да чува правац ка Краљеву, а свој замишљени противудар може „учинити онако узгред“. Још исте ноћи, међутим, наређен је покрет Дунавске дивизије ка југу (X,327-8, 340). Од Мишићеве замисли, после тога, није могло бити ништа, јер је и ту рачунао са концентрацијом снага. Није се тиме могла поновити противофанзива из 1914. године, од које су могућности помало зазирали, не само Аустријанци, него и Немци, осећајући да пред собом имају човека модерних војних концепција. Војвода Мишић је противофанзиве тражио чак и у моментима кад за њих није било услова, на пример на саветовању команданата армија у Пећи 1. децембра 1915, у једној безнадежној ситуацији и са трупима чији је морал попустио (XIII,137, 138). Тада је овај захтев значио помало параду и глуму.

У тим данима Српска врховна команда имала је природног савезника у јесењем кишном времену на брдовитом терену. Снажно надошле речице и потоци су озбиљно ометали наступ немачко-аустријске војне силе. Вода је однела све мостове на речици Љигу, тако да је марш бригаде генерала Шварца био у врло великом застоју и угрожавао је комплетирање утврђене стратегије; батерије бригаде су стигле до села Моравци, а заостала је и комора, те су војници јели резервну храну, која није кувана. Јужно од села Дудовице, где је заноћила тешка артиљерија XIX корпуса, коме је припадала бригада, на друму се вода ваљала у висини од пола метра. Ово је био терен на коме је у позну јесен годину дана раније страдала аустроугарска VI армија; успомена на прошлогодишњу трагедију чинила је команданте обазривијим и споријим (X,343).

Пошто се могло очекивати да ће Српска врховна команда ставити све на коцку како би пред Краљевом била и добила одлучну битку, у којој би противудар био најпре усмерен на десно крило главне снаге III армије, штаб те армије је 28. октобра увече наваљивао да VIII и XXII корпус, и поред отпора и рђавих комуникација и других околности, продужи наступање; и сам коман-

дант III армије стално је задржавао успешан продор десног крила армије, мада је било поуздано утврђено да се пукови Дринске дивизије II позива и Дунавске дивизије II позива налазе на фронту пред унутрашњим крилима XXII и VIII корпуса. Правац наступања XXII резервног корпуса на десном крилу требало је одредити од села Невада, али тек кад стигну проверени извештаји о распореду српске војске. Европљани су се плашили лукавих замки и подвала балканских стратега! Правац наступања XIX корпуса био је условљен кретањем XXII резервног корпуса, чиме би се омогућио степенasti покрет, и то тако да иза десног крила XXII корпуса не буде више од 15—20 км. План за припрему главног напада на Краљево предвиђао је да одред генерала Сорсића може нешто заостати за XXII корпусом, али да му главнина мора тежити да што пре стигне у Ужичку Пожегу. У самом XIX корпусу 10. брдска бригада имала је да наступа преко Баџиновца ка Цугуљу — како би обезбдила поседане дела Сувобора; бригада Шварц кретала би се ка селу Брајићима док би предње трупе избиле на положаје Теочински крет (к.801) — Запис (668) — кота 619 — друм западно од Дубраве. Предње јединице 53. пешадијске дивизије, у вези с предњим колонама бригаде Шварц, добиле су задатак да поседну линију Главице (к.530) — Калиманићи — Црква (465) — заселак око 3.000 корачаји источно од поменуте цркве (X,343-44).

Генерал Сорсић је рачунао да би у брдима северно од Ужица могло доћи до већег сукоба са српским јединицама, па је решио да из Ваљева 29. октобра крене широким фронтом у долину Западне Мораве, у коју је требало да уђе 2. новембра. Друм од села Дивци преко Сувобора ка Чачку био је додељен бригади генерала Штрајта док је друмом од Ваљева до Ужица имала да наступа главнина Одрета; између поменутих колона ка Пожеги маршевао би само један батаљон с циљем да заузме варошицу. У току 29. октобра планирано је да бригада Штрајт преко Мионице стигне на простор око раскрснице путева западно од Горње Топлице. Покрет је могао да почне, јер је одред добијао нешто средстава за снабдевање, а у месту је запленио знатне количине хране (X,345, 346).

Штаб групе армија послао је око поноћи 28/29. октобра штабу III армије телеграм у коме се поручивало: „Сад треба напрезањем свих снага кренути XIX корпус ка Чачку. Обухватна операција од Чачка западном долином Мораве добива у даљем току велику важност и даје изглед на успех... XIX корпус, користећи

све добре комуникације које воде ка Чачку, упућује, ако се то без уштрба може извести, само једну брдску батерију одреду генерала Сорсића. Сорсић да крене према Суворору два батаљона и једну полубатерију бригаде пуковника Франца; ови делови улазе у даљем току у састав XIX корпуса... XIX корпус и одред Сорсића да истуре своју коњицу напред ка Чачку; и то одред Сорсића преко Суворора“. После добијене заповести, генерал Сорсић је извршио измене, па је под команду XIX корпуса (у механи, ка раскрсници друмова, северозападно од Суворора) послао два батаљона, нешто коњице и полубатерију из бригаде генерала Франца, док је ранији задатак овога преузела бригада генерала Штрајта. Због смањене јачине колоне која је првобитно била упућена преко Суворора у корист колоне преко Маљена, тежиште одреда померено је унеколико према западу. Тако је јасније дошла до изражаја намера команданта трупе армија да доведе у везу дејство одреда генерала Сорсића са акцијом 62. пешадијске дивизије (X,346-7).

Српска Соколска бригада у току 28. октобра била је нападнута од јачих непријатељских снага, па је, после огорчене борбе на положајима Поповиште — Кликотић — Забел, заузела позиције на Мечијој глави, Блату и Звезди, па коначно дошла на Велико брдо и Рудник, приморана на повлачење. Бригади је наређено да један батаљон са два топа остави на Теочаку, а да остале јединице прикупи на линији Накучани — Мајдан. Поред тога, за помагање њеног рада послат је 9. пук II позива са једном Данглисовом батеријом у правцу села Сврачковица. Аустро-Немци су у току поподнева напали накучанске положаје тако да је бригада до мрака морала да се извуче на нове положаје — код села Љутовнице. Непријатељ се са предњим деловима задржао на Стражевици, а са главнином на Руднику. Соколска бригада је посела фронт Трипавац — Врлетна страна, а Мрамор и Заглавце као бочне позиције. Девети пук II позива заузео је положаје код села Сврачковаца. Те снаге су добиле задатак да се у току дана (29. октобра) одрже на позицијама и тиме задрже Горњи Милановац (X,348-9).

Ужички одред је 28. октобра примио наређење да почне покрет преко Пожеге ка ушћу Ђетиње. Коњички ескадрон добио је задатак да, кад стигне у Пожегу, шаље патроле преко Косјерића и да извиђа у правцу Ваљева. Интендантура и мунициона колона упућени су у Чачак док се оперативни слагалиште налазило код Пријевора (X,349 и 350).

Двадесет деветог октобра 53. немачка дивизија затражила је од заповедника 19. армијског корпуса да се обустави наступање за неколико дана — како би се уредиле коморе, привукле пољске пекаре и трупе снабделе хлебом. На основу добијених извештаја, командант корпуса је обавестио команданта III армије о материјалном стању корпуса и саопштио намеру да привремено обустави наступање. Истог дана, међутим, добијена је заповест команданта армијске групе да 19. корпус што пре стигне у Чачак, док је дотадашњи задатак корпуса (заштита десног бока III армије) у целини поверена аустроугарском одреду генерала Сорсића. И дан касније тражено је да 19. корпус настави акцију ка Чачку и да успостави додир с јединицама 62. пешадијске дивизије. Корпус је прихватио наређење како би се повио у долину Западне Мораве (XI,4, 24).

На српској страни одбрану Чачка изводио је Ужички одред. После неуспеха Соколске бригаде и 9. пука II позива у одбрани Горњег Милановца и након њиховог повлачења на положаје код Прељине и Љубића, командант I армије наредио је заповеднику да образује одред од најмање једног пука са брдском артиљеријом и са неколико коњаника и да га упути на позицију Бијело брдо, код села Зеока и Придворице (југозападно од Чачка); на моравичким положајима имао је да остави јаку заштитницу са по којим топом за заштиту правца преко Паковраћа и ка Бијелом брду; са осталим јединицама требало је да 31. октобра крене ка Чачку, и то тако да један део трупе поседне положај Чукар, код села Кулиноваца, и да образује фронт ка Чачку; мост код Чачка морао је да поруши чим отпочне борба Соколске бригаде на Љубићу, с тим да војне возове пре тога пошаље из Чачка преко Слатине за Краљево. Правац даљег повлачења имао је да иде преко Буђевачке Јелице на Зовљак, Калуђерску кладу, Црну Стену, преко Јелице на Јастребар (код села Каоне, на путу Краљево—Ивањица). Остале јединице тог сектора добиле су наређење да се крећу преко села Виљуше и Заблаћа, према повлачењу Соколске бригаде. На заштитничким положајима требало је што дуже борбеним контактима задржавати непријатеља, а фронтни положај Јастребар — Чуцањ — Чоловић морао се најупорније бранити — како би се осигурао правац Краљево—Рашка (XI,28).

У току 31. октобра аустроугарски одред генерала Сорсића био је већ уперен на боку и према позадини очекиваног српског положаја, чије је лево крило имало да буде код Чачка. Ипак, због лошег материјалног стања, 19. корпус, који је био упућен ка Чачку,

није могао да изврши наређење команданта армије-да према Чачку одмах истури једну бригаду. Да би се испунио оперативни захтев: што пре поседнути непорушене мостове код Чачка, комбинована је од изабраног људства 10. и 17. бригаде јединица од два батаљона, који су избачени на позиције Јелен и Кобила. Људству на Кобили придодата је једна брдска батерија бригаде Шварц. Оба батаљона добили су задатак да 1. новембра заузму Чачак и да тамо реквизирају храну. Заповеднику 10. брдске бригаде, генералмајору Дрофи, наређено је да 1. новембра појача поменуте батаљоне са још два батаљона и са целокупном својом брдском артиљеријом (XI,44).

Због задовољавајућих ефеката при реквизицији у Горњем Милановцу, командант XIX корпуса предузео је нешто енергичније дејство. Заповедник 53. дивизије послао је у Горњи Милановац, осим 20. брдске, и 21. брдску бригаду, која је теже била размештена због ранијег доласка немачких трупа. Седамнаеста брдска бригада својом главнином посела је простор манастир Савиња — Кобила — Крвавац; њен истурени одред пуковника Холија избио је до Милићеваца. Десета брдска бригада, следећи раније издато наређење, стигла је на положај Механа — раскрсница путева југоисточно од Теочина. Одред мајора Војнића (од два батаљона и половине полске батерије), одељен од бригаде пуковника Франца, коначио је у Брезни. Бригада Шварц, према диспозицијама, била је око села Дренова, а 205. бригада код Цугуља (XI,44-45).

У Горњем Милановцу је у најкраћем времену реквирирано 300 грла стоке за клање, 30.000 килограма жита и извесна количина варива. Командант XIX корпуса питао је 31. октобра заповедника 53. дивизије да ли исход реквизиције дозвољава да 20. брдска бригада крене ка Чачку. Командант поменуте дивизије одговорио је да је упућивање 20. бригаде ка Чачку могуће. Правац за наступање јединице су, међутим, српске трупе затвориле, мада су се пред предњим деловима бригаде, на Стражевици (к.557) и Илијаку (485) налазиле само слабе српске заштитнице (око једне чете са два топа). Даље према истоку, на линији Велики Вујан — Јасике (705) налазила су се два српска батаљона на утврђеним положајима. Увече је заповедник XIX корпуса саопштио команданту 10. брдске бригаде да би било значјно да цела јединица одмаршира ка Чачку — због обезбеђења трупа у претходници. Извиђачка одељења 10. бригаде и бригаде Шварц, послата ка Чачку, установила су (у току 31. октобра) да су се на Вујну држале

две-три српске чете, а да су висови Дробњачко брдо (386) — (к.312 — к.268) и даље гребен према истоку били поседнути слабијим јединицама; на потоку Чемерници биле су само патроле. Командант 10. бригаде јавио је корпусу да ће 1. новембра бригада поћи на Чачак. Он је имао намеру да два батаљона и три брдске хаубице пошаље друмом преко Васкове главе и положаја Јелен, а два батаљона са једном хаубицом и три митраљеска одељења од Кремена у југозападном правцу до Прањана (к.416) и даље преко Стражаре (607). Наступање је било планирано тако што би се обухватило лево крило српских позиција јужно од Чемернице. Командант XIX корпуса је прихватио предлог и пред ноћ заповедио 20. брдској бригади да на свом приближавању Чачку пошаље један батаљон преко Зелене баре с налогом да штити леви бок 10. брдске бригаде. У исто време, 17. бригади наређен, је да дејствује на боку и у позадини српских положаја, на правцу Стражевица (к.557) — Илијак (485). Тако је једна трећина XIX корпуса била истурена ка Чачку, мада није било могуће да се храна дотура из позадине. Заробљени српски војници изјавили су да се пред фронтом XIX корпуса налазе: (Соколска бригада 1. и 4. батаљон 5. пука III позива, II батаљон 6. пука III позива и две позицијске батерије), I и III батаљон 6. пука III позива и IV батаљон 9. пука II позива (XI,45-6).

Од осталих аустро-немачких јединица у наступању ка Чачку значајне су биле позиције одреда генерала Сорсића. Заштитни делови одреда, западно од главне колоне, деловали су на правцу Одебник и Црни врх; главна колона под заповедништвом пуковника Хаузера ангажовала се код Брајковића, трупе генерала Шиса на линији Скакавци — Ражана, генерл Штрајт је посео северни део села Ражане и положаје према насељу Мрчићи. Споредна колона, коју су сачињавале јединице пуковника Франца, заузела је село Љутице, а један батаљон Гојну Гору. (к.725). Заробљеници из 4. пука III позива дали су податак да је њихов пук упућен ка Чачку и да се тада налазио око Марковице. Уместо ранијег наређења да бригада крене ка Ужицу, 30. октобра добијен је нов правца: Пожега — Видова, уз наслон на XIX корпус. Генерал Сорсић је за 1. новембар наредио: да се две слабе споредне колоне на западној страни сједине на простору Дубци — Буар; да главна колона стигне до на два километра северозападно од Беле цркве и да споредна колона пуковника Франца се крене до позиције Бресјаци — Мађер. Одред је лоше стајао са опремом и муницијом. Први

транспорт са муницијом је тек 31. октобра стигао у Ваљево; зимска одећа била је још далеко у позадини; један шлеп ратног материјала стигао је до Шапца, а потом послат ка Забрежју с тим да се терети прекрцају на железницу и доведу до Ваљева (XI,47-8).

На српској страни 30. октобра Дринска дивизија II позива, готово неузнемиравана од непријатеља, заузела је положаје Градина — Видровичка глава — Магарево брдо; резерве су се сместиле код Кутова. Заштитничке борбе вођене су на Студеној води и на Кршу код села Велики Шењ, на правцу од рамањских висова и Угљаревачког васа. Притисак непријатеља био је слабији. Непријатељ је наступао са три батаљона и једним ескадроном. Дунавска дивизија II позива искупила се на позицији Љуљаци — Драгушина, а артиљерија и коњица код Кнића. На одсеку Соколске бригаде и 9. пешадијског пука II позива целог дана је вођена упорна борба са знатно надмоћнијим непријатељем на положају источно од Горњег Милановца; непријатељ је употребљавао зрна са загушљивим гасовима, а рефлектори су пред вече осветљавали северни улаз у клисуру. Због губитака током тродневне непрекидне борбе, бригада је повучена кроз клисуру ка селима Прељина и Љубић држећи заштитничким деловима северни излаз из клисуре. У борбама 30. октобра бригада је изгубила шест пољских дебанжових топова (XI,58-9).

Ноћ 30/31. октобра прошла је без борбе. Трећи позив Соколске бригаде (два батаљона 5. пука, један батаљон 6. пука и један 9. пука) сакупио се код Прељине и Љубића (XI,59). Српска врховна команда је 31. октобра изјутра наредила команданту Дринске дивизијске области да стави на располагање I армији обвезнике последње одбране за заштиту правца Теочин — Чачак (XI,67).

У току 31. октобра настављен је покрет група I армије тако да су увече тог дана јединице Дринске дивизије II позива стигле на положаје Драгобраћа — Вучковица, а са заштитничким деловима на положај Араповац — Грубин гроб — Рујевица, односно са главнином заштитнице на Заборници и Дреновој глави. Дунавска дивизија II позива концентрисала је главнину снага код Кнића и Бумбаревог Брда, а заштитницу је држала на линији Драгушица — Радмиловић — Претоке; 9. пук II позива сместио се на Буковику, са заштитницом на Вујну. Соколска бригада налазила се код Прељине и Љубића. Дунавска дивизија се припремила да заузме одбрамбени положај на линији Травкуша — Ракљаста коса — Каменита — Тамничка планина — коса која се спушта левом

обалом Вољавчке реке на Муратов мост и на леву обалу Бреснице, са наслоним десног крила на Гужу а левог на Мораву. Команда 9. пука је известила да ће 1. новембра у зору морати повући јединице са Буковика, остављајући на њему јаче заштитнице, које ће успорити непријатељево кретање. У вече 31. октобра непријатељ је на сектору Дринске дивизије допро до позиција Магареће брдо — Видровачка глава—Рудина, а предњим деловима до Кутлова и села Бело Поље; наступале су снаге од око једне бригаде са две пољске и једном брдском батеријом, као и једном батеријом топова 12 см. Трупe Ужичког одреда су 31. октобра биле у покрету ради заузимања положаја на десној обали Западне Мораве, јужно од Чачка (XI,51) крећући се у висини села Марковице (XI,59).

Првог новембра слабије српске заштитнице су краће време задржавале 20. брдску бригаду на Стражевици и Илијаку; на Зрницу су заплена два српска топа. Линија кота 327 — Механа (к.239) — кота 366, на коју су се Срби повукли, напуштена је већ при подилажењу аустријске претходнице, која је до 13 часова избила до Механе (239). До тога положаја (северно од Чачка) око подне стигао је и истурени одред пуковника Холија. Друмски и железнички мост код Чачка били су на по 12 метара дигнути у ваздух. Два српска батаљона повукла су се преко Чачка ка југу. На вису 427, западно од Чачка, уочена је српска пешадија. Десета брдска бригада стигла је око 14 часова пред Чачак. Друмски мост до 16 часова био је већ толико оспособљен да је аустро-немачка пешадија могла да започне прелаз. Чачак је без борбе био потпуно напуштен. Ту се освајачима јавио један бугарски лекар, који је био интерниран у вароши. Он је саопштио да се српска војска углавном повлачи ка Новом Пазару. Заповедник 10. брдске бригаде одмах је истурио обезбеђујуће делове на висове западно и јужно од Чачка, као и у долину Мораве. Потом је у варош ушла пешадија 20. бригаде. Главнина 10. бригаде заноћила је у вароши, а обезбеђујући делови су у току ноћи, идући даље, дошли у ватрени додир са српским јединицама; констатовано је, наводно, да се јужно од Чачка налази и више црногорских батаљона (XI,69).

Повлачење српске војске последњих дана октобра, нарочито на простору од Рудника и Горњег Милановца до Чачка није лиичло на ону упорну борбу од 14. до 24. октобра у Подунављу и Шумадији. Ако је негде и било застајкивања и намештања позиција за заштитничка чаркања, то је било само зато да се подеси ритам повлачења кроз главну артерију бежаније—долином Ибра пре-

ма Новом Пазару и Косовској Митровици, која је била преуска да прими одједном све транспорте, бегунце и војску. На пример, порушени су мостови, али нико није припуцао на непријатељске војнике кад су они мостове без икакве тешкоће довели у ред за мање од три сата. И то нису учиниле неке понтонеријске јединице, него припадници брдских бригада, без иоле тежег и ручког алата. Ту више није било стратегије, ни било каквих идеја о стратегијском повлачењу, да се непријатељ навуче на танак лед па потуче, макар да се тиме добије у времену. То је већ било спасавање живе силе по сваку цену, обично бежање. Као да се заборавило да тиме пада у воду све оно што се само неколико дана раније радило и размишљало о обезбеђењу Краљева, које је неколико дана било и српска ратна престоница.³ Сувише се мислило само о властитој муци, а није анализирана и непријатељева мука, што је чињено 1914. године у тежим, зимским условима.

Као да је једину тешкоћу у наступању аустро-немачких јединица представљало само снабдевање истурених брдских бригада, које у брзом надирању никако нису могле да стигну бојне коморе. Поред снабдевања, кочење наступа предузимано је и због тога што се очекивала пресудна битка пред Краљевом, на коју Српска врховна команда више није мислила. Због страха од клопке, сличне оној из протекле године, командант XIX корпуса већ је био раније предложио да се 205. бригада и бригада генерала Шварца зауставе, како би се њихове коморе могле употребити за снабдевање нападних јединица. Укупно је за те бригаде требало комбиновати осам ешалона коморе за дотурање хране. Армијска команда је очекивала српски контранапад управо код Чачка, па је одобрила предлог да се команданту XIX корпуса ставе на располагање бар четири бригаде, што је значило да предње јединице застану док се остале бригаде не саберу. Да се ово што пре постигне, заповеднику 21. бригаде наложено је да његова јединица маршује ка Љубић-брду, а 17. брдска бригада да уђе у корпусну резерву и смести код Трбушана; 10. и 20. брдска бригада добиле су задатак да на линији: кота 427 — Придворичко брдо (538) — Лозница (466) — кота 451 — Орничина (274) организују појас око Чачка у виду мостобрана и задрже га у рукама Аустро-Немаца (XI,69). Српски извештаји нису сигнализирани такве припреме, јер се више и није водило рачуна о ономе што тишти нападача, него се само мислило како ће се војска извући Ибарском долином, чак и по цену већег задржавања непријатеља фингираним противнападима. То је било утолико по-

требније, јер су се јединице око Крагујевца још релативно добро држале.

Истог дана немачки XXII резервни и VIII корпус потиснули су српске јединице преко Крагујевца на простор југозападно од вароши мада су ту биле знатне војне снаге (три српске дивизије и друге трупе, али све већ јако измешане, што значи неспособне за ефикасну борбу). Пред фронтом генерала Сорсића налазило се само неколико батаљона трећепозиваца, који су се код Чачка одмах пребацили на јужну обалу Западне Мораве. Са јединицама млађег борачког кадра Аустро-Немци уопште нису долазили у додир пред Чачком и Краљево. Само се претпостављало да се Дунавска дивизија II позива повлачи ка Краљево и да је постигла положај Бечањ — Тамник. Према осматрању немачких авијатичара, 1. новембра на положајима око Пожеге и Чачка више није било српске војске. Уместо бораčkih јединица, авијатичари су на простору од Чачка ка југу и ка Краљево видели нагомиланање велике масе коморских колона. Ти извештаји су сасвим природно навели на закључак штабове аустро-немачких корпуса и армија да од очекиваног контраудара на простору од Краљево до Чачка неће бити ништа и да не треба припремати борбену историју за очекивану противофанзиву, него да треба дрско наступити од Чачка ка Краљево — како би се пресекала могућност одступања српских јединица ка југозападу. У том циљу, 1. новембра увече наређено је команданту XIX корпуса да наредног дана пошаље 10. и 20. брдску бригаду јужно од Мораве ка Краљево, а да остале бригаде привуче што је могуће више напред; штабови XXII и VIII корпуса добили су затак да избију да линију Бечак — Мајдан — Баљковац. Наступање ка Краљево имале су да изведу предње бригаде XIX корпуса јужно од Мораве и 26. пешадијска дивизија северно од реке (XI,71-2).

У току 1. новембра трупе одреда генерала Сорсића нису при маршу наишле на српског војника и слободно су заноћиле у следећем распореду: у главној колони — пуковник Хаузер у Карану, генерал Шис у Градини, генерал Штрајт и штаб одреда у Косјерићу, а пуковник Франц (споредна колона) са главнином у Мађеру и са једним батаљоном на Годуну. Слаба одељења обезбеђења, истурена западно од главне колоне, заноћила су на Кадиначи и Таковом камену. Извиђачко одељење, које је било послато ка Ужицу, нашло је још увече 31. октобра да је варош напуштена. Српска војска са целог простора од Рогачице, Бајине Баште и од

Вишеграда на време се повукла ка Чачку, јер је наступ Аустријанаца у северозападној Србији, и после пада Ваљева, био сувише обазрив. То је био несумњив успех српског командовања, али је изостала круна тог успеха — благовремено организовање стратегијске одбране Краљева на чачанским прилазима, користећи и реку Западну Мораву. Из одреда генерала Сорсића генерал-мајору Шису наређено је да у току 2. новембра стигне до раскрснице путева на коти 370, западно од села Добридо, а заштитним снагама на јужни гробен између Шереља и коте 420 (јужно од Пожеге); главнина одреда пуковника Франца требало је да маршује ка вису Смишаль и да једну чету пошаље у Пожегу, а слаба обезбеђујућа одељења у долину Мораве до Врнчанског потока; одвојени батаљон, који је од Годуна требало упутити на Велико поље, имао би задатак да извиђа до Моравског теснаца, Овчарске клисуре, имајући источну праницу акције на потоку Каменици; генерал-мајор Штрајт имао је да наступа у другој линији ка Белој Цркви (XI,72-3).

Ово готово неразумљиво задржавање офанзивног удара, сувише обазриво припремање за одсудну битку и расипање снага у широкој лепези до Ужица, свакако из страха од српског крилног обухвата, било је изазвано искуством од српске противофанзиве као децембар 1914. године, а оправдано је неповољним материјалним стањем наступајућих одреда, нарочито кад је реч о обући и одећи, која се није могла реквирирати на освојеном терену (као храна); наводно су многи војници били потпуно боси, а већи део трупа имао је још увек летња одећа, која нису одговарала хладној и кишној клими планинских предела на линији Ужице—Чачак. Због тога је генерал Сорсић намеравао да привремено обустави даље наступање пошто се осигурају тековине са заузећем Чачка, Пожеге и Ужица (XI,73).

Војвода Радомир Путник, као начелник штаба Врховне команде, издао је заповест I армији да све трупе армије пођу правцем Краљево — Рашка; Трупе одбране Београда у исто време имале су да се повуку ка Крушевцу, Јанковој клисури, ка Куршумлији и Преполцу, а јединице III армије правцем Ђуприја — Ђунис — Рибари — Грбац. У случају наступа аустро-немачких снага на фронт српских дивизија са севера, трупе су имале да прихвате борбу, да непријатељу нанесу осетне губитке и да га натерају на повлачење. Чак је у наредби нереално предвиђено: „У том случају зависиће од општих прилика на војишту, хоћемо ли проду-

жити гоњење побеђеног непријатеља или остати и даље за неко време на тим положајима, или ћемо отпочети покрет ради пребацивања на десну обалу Мораве“. Без одлучујуће битке није се могло замислити да би српска војска могла остати на било којим позицијама, тим пре што је планирано да се она сигурно повуче. За одсутну борбу, међутим, биле су потребне не само одређене припреме, које су морале да се и раније предузму, него и борбена просторија, која се није могла замислити у уској долини реке Ибру, јужно од Краљева и у фази повлачења. Штавише, и за повољно повлачење било је потребно добити бар у времену каквим противударом, који су и Аустро-Немци очекивали, управо на терену између Чачка и Краљева, последњем за једну такву акцију. Уколико би непријатељ ударио са северне стране на српску војску у почетном повлачењу, Дринска дивизија II позива имала би на располагању мост код Камицоре, понтоне или скеле на Морави према селу Врби, а Дунавска дивизија II позива стални мост код села Милочаја и понтоне, односно скеле, код села Сирче. У случају да Аустро-Немци главном снагом ударе од Вујна и села Коњевића против западног фронта котленичких положаја, војвода Путник је сматрао да би Дунавска дивизија, односно Дринска као резерва, могле да остваре подесан маневар преко села Церовца у леви бок непријатеља са могућим дејством артиљерије Ужичког одреда са десне обале Западне Мораве у десни бок непријатељских делова, бар за оно време које би било потребно да се све српске трупе пребаце на десну страну Мораве. Најзад, ако би наступио случај да Аустро-Немци подједнаким снагама ударе и са севера и са правца Вујна и села Коњевића, војвода је сматрао да би се доказаном упорношћу и солидарношћу у борби српске трупе снашле одбијајући напад или бар изнуђујући потребно време да се снаге постепено пребаце преко Мораве. У тим плановима посебно је место одређено Ужичком одреду, који се могао наћи у ситуацији да буде нападнут са више страна, нарочито од Марковице и Чачка у исто време. У том случају овај одред би у условима најупорније одбране морао да се повлачи ка левој обали Врдилске реке и ка линији Краљево — Богутовац, на улазу у Ибарску клисуру. За то време Дринска дивизија I позива имала је да поседне положаје село Берановац — село Матаруге, а Дунавска дивизија II позива да брани фронт Лакат (к.369) — Лопатница, са упорном борбом на предњим положајима код села Беглука

и Конарева, шаљући један пук и једну батерију Ужичком одреду као резерву (XI,74-6).

У склопу таквог размештања снага Ужички одред је добио посебно значајан задатак: да најупорније брани положај Јастребар — Чучањ — Чукар — Тава — кота 360 северозападно од села Врдила. Батаљон одреда који је маршовао од Пожеге преко Ариља на Ивањицу требало је да поседне положај код саме Ивањице, са кога би најодлучније бранио непријатељу да продре преко Кушића ка Јавору или преко села Будожела и Велике Ливаде у правцу манастира Студенице. Тај одред ваљало је појачати наоружаним обвезницима последње одбране са терена, тј. са старцима, који су били мета непријатељских зрна, као и млађа, кадровска војска. Храна би се за то време узимала у Краљеву, а кад се она исцрпи — из магацина у удаљеном Ушћу (XI,76).

Обавештења која је током 1. новембра добио штаб I армије уносила су у ове оптимистичке планове о безбедном повлачењу реалистичке корекције. Већ пре 16 часова било је јасно да непријатељ покушава да пређе Мораву код Чачка. Зато је наређено коњници Дунавске дивизије II позива да одмах у правцу села Љубића и Коњевића упути одељења за извиђање. Команданта армије је посебно занимало да ли је непријатељ виђен на правцу од Вујна. Кад се сазнало да су Аустријанци ушли у Трnavу и да хитно крећу даље, код коморе Ужичког одреда наступила је паника. Командири позицијских батерија су се, ипак, снашли, па су довели у ред комору и омогућили јој да се хитно извуче друмом према Краљеву, а сами су распоредили топове за одсутно дејство на одстојању од само 500 метара. Претходно је од коморске пратње узето 30 српских и 70 црногорских војника, који су под заповедништвом једног водног официра упућени ка селу Заблаћу, у сусрет непријатељу, са задатком да обезбеде две постављене батерије у току ноћи. Око 18 часова командант I армије наредио је заповеднику Дунавске дивизије II позива да се један од најближих пукова пошаље преко Лађеваца и моста код Милочаја, а да са два брзометна топа остане код Мрсаћа — како би се пук могао кретати даље ка Чачку. У исто време командант Дринске дивизије II позива добио је заповест да један пук упути од Грабовца ка Краљеву (XI,76-77).

У току 1. новембра пред фронтом Дунавске дивизије II позива вођене су само слабе борбе. Главнина дивизије се налазила на позицијама Травкуша — Осоје — Ракљаста коса — Каменита —

Тамничка планина — коса левом обалом Вољавчке реке — Муталов мост до Мораве. Заштитни делови држали су положаје Мрчајевци — Бресница — Гунцати. И на подручју Дринске дивизије II позива тог дана вођена је само заштитничка борба. Увече се 6. пук главнином налазио на положају Клик—Грошничка градина—Липничка глава—кота 102, а предњим деловима: кота 230—Виногради—Драгобраћска коса. Четврти пук се главнином налазио на правцу од коте 402 — кота 374 — кота 285 — Липов врх (јужно од Кнића), а предњим деловима између Мајдана (389) и Стањачког поља (265). Пети пук из заштитнице прикупљао се код механе у Грабовцу. Артиљерија је делом била извучена, а делом је извлачена на главну одбрамбену линију. Непријатељ је те вечери дошао до Кнића. Соколска бригада (укључена у Дунавску дивизију II позива) приспела је у Мрчајевце. На правцу Чачак — Краљево код Слатине налазила су се само слаба српска одељења са две дебанжкове батерије. У току ноћи упућен је од села Лађеваца 7. пук I позива на правац Мрсаћ — Слатина, а један пук Дринске дивизије II позива од Грабовца ка Краљеву (XI,78). Као што се види, не само да је Чачак предат без борбе, него је и Краљево потпуно отворено наступу било које јединице јаче од обичног пешадијског пука. С обзиром на општу стратегију, било је само чудно што се један пук првопозиваца упућује на обезбеђење кад су првопозивни први слати Ибарском долином ка југу. Ужички одред је тог дана, на пример, обезбедио правац према Ивањици и улазак у Моравичку клисуру трећепозивцима и старцима последње одбране док је на заштитничким положајима била Доњовасојевићка бригада са два брдска топа, а на осталим положајима опет трећепозивци из 4. и 3. пука. Са простора између Краљева и Чачка ни најближи српски командант (Ужичког одреда) није имао никаквих вести. Зато је упутио једну чету 2. прекобројног пука трећепозиваца до трнавске механе, но она је пре тога била нападнута на коти 466 и распршена. Пошто се раније послати коњички ескадрон никако није јављао, два сата пре поноћи овај командант је на исту релацију упутио један батаљон 2. прекобројног пука гребеном преко Црне стене и Жежевице ка Заблаћу, где је јединица имала да заузме положај и да спречи непријатеља да надире ка Заблаћу и Слатини. Аустро-немачки делови приближавали су се предстражама батаљона на Чукару и коти 466, па су повремено ноћу отварали пушчану ватру. У ствари, Аустро-Немци су се користили заклоном ноћи и неактивношћу српских трупа, па су на правцу Чачак — Кра-

љево послали један батаљон који је ушао у Слатину и заробио посаду телефонске станице у Трнави, односно и део чете 2. прекобројног пука III позива. Код Чачка нападачи су до 17 часова преко лоше порушеног моста успели да пребаце три батаљона (XI,79). Друкчије и није могло да буде кад су на страни непријатеља наступале елитне брдске бригаде док је српска страна мислила да обезбеди одбрану трећепозивцима, последњом одбраном и неактивним дивизијама II позива без правих борбених задатака.

Онда кад су поједини аустро-немачки заповедници практиковали успешне ноћне наступе из Чачка према Краљеву и кад се могло очекивати да ће они тај простор савладати за дан, највише два, код доброг дела команданата поново се јавила сумња да им лукави Балканци спремају клопку, па су почели да шаљу малодушне извештаје и изговарања. Пуну седмицу, па и десет дана, на невеликом простору између Чачка и Краљева вукли су се кратки потези и очекивали се одлучујући догађаји, до којих није долазило, јер на њих није мислила Српска врховна команда. Терен акција после лаког заузећа Чачка (слично као са Бугарима око освојеног Врања) само је проширен и на правац према Ивањици, где су Аустријанци били сумњичави — плашили су се да се отуда могу очекивати изненађења. У неку руку српска војска је тако десетак дана живела од капитала који је задобила непуну годину дана раније. Због тога се управо и може говорити о борбама на простору Пожега — Чачак — Краљево као на посебној етапи у одбрамбеном рату 1915. године.

Срећна је била околност што главна нападна јединица Аустро-Немаца на фронту Пожега — Чачак — Краљево, XIX корпус (састављен од брдских бригада), није била многољудна формација. Она се састојала од пет брдских бригада (10, 17, 20, 21, 205) и од одреда генерал-мајора Шварца, уз нешто преко 1.000 војника непосредно код 53. дивизије. Имала је 26.806 ефективних пушака, 68 митраљеза 21 тешки и 70 осталих топова (XI,98). То је била снага двеју дивизија пешадије, док су пешадијски армијски корпуси обично имали три пешадијске дивизије.

Застајкивање у борбеном ходу најпре је настало код најизложеније 20. брдске бригаде, која је споро пребацивала људство преко брвана на провизорно оправљеном мосту на Морави, тако да се цела бригада (и са товарном стоком) могла наћи на јужној страни Мораве тек 2. новембра око 10 часова. Војници су били преморени, па је њихов командант искључио могућност да се наступање

одмах настави. Штаб XIX корпуса захтевао је у поноћ 1/2. новембра да се бар коњица и део пешадије са митраљезима и једним топом усмере ка Краљеву, где се нагомилана српска комора налазила у нареду. Да би се у Чачку створила довољна војничка маса за већи подухват, према тој вароши су хитно послате, 17. и 21. бригада, које су дотле биле мање ангажоване у првој борбеној линији. Из виших штабова захтевано је да се од те четири бригаде привремено образује једна нова јединица од најспособнијег људства. Ешелони бригаде Шварц и 205. ландштурмске бригаде имали су да се употребе за дотурање хране, јер је материјална страна даљег похода опет била доведена до критичких граница. Наступ ка Краљеву приказан је од виших штабова као најбољи начин да се Чачак ефикасно заштити. Док је начелник штаба XIX корпуса очекивао српски противудар, начелник штаба III армије, генерал Конопицки, на притиске штаба армијске групе, тврдио је да је опасност са српске стране минимална и да се Срби могу одлучити само на млаку дефанзиву. На сталан захтев виших команди, командант XIX корпуса, генерал Тролман, 2. новембра после ручка наредио је да цела 20. бригада без артиљерије крене ка селу Заблаћу, с једним батаљоном у претходници ка селу Слатини, док би 10. бригада обезбеђивала Чачак на висовима јужно и западно од вароши, тј. на гребену Јанковина — Бијело брдо — Буђевачке Јелице — Ковиљача. На висовима јужно од Чукаре поподне истог дана примећене су најјаче српске снаге тога региона, отприлике четири српска и пет црногорских батаљона, који су били помогнути артиљеријом са Бијелог брда (на планини Јелици); ове снаге су нападе брдску бригаду и на Чукару, али нису извојевале успех. Увече је одбијен и један напад северозападно од Чукаре, између Бељине и Западне Мораве (XI, 95-6).

Истурени батаљон 20. бригаде тог поподнева наишао је западно од Заблаћа на јак отпор и ту је српска одбрана била успешна. На падини код Виљуше налазио се један пук, за њим одмах још један, а суседан терен је био посејан многобројним малим српским одељењима, која су онемогућавала рад аустријских извиђачких одељења. Главнина бригаде је увече наишла на надмоћније српске снаге и била приморана да се повуче на Орничину (к.264) и да заузме положај с обе стране друма. Одмах је тој главнини послато појачање од једног батаљона из 21. бригаде, а 53. дивизија је преко поправљеног моста упутила потребну артиљерију. До ноћи је 17. брдска бригада дошла до на два километра од Чачка, а

одред генерала Сорсића прикупљао се код Пожеге. Те вечери је издата наредба о раду сутрадан: 20. и 21. бригада крећу под командом заповедника 53. дивизије на Краљево, а 10. бригада треба да потисне Србе са Јелице, између Јанковине (к.733) и Градине (к.880) и да на тим висовима обезбеди десни бок корпуса и заузеле вароши Чачак. Команданта XIX корпуса је помало забрињавало што је дотурање потреба бојном комором и даље обављано опором и што се примећивао извештан офанзиван дух код првих српских и црногорских јединица (XI,96-7).

На сектору XXII резервног корпуса 26. пешадијска дивизија наишла је у свом наступу двома колонама на јаче српске снаге тек код Тавника. Предузети напад није успео, али је одбијен и контра-напад једног српског батаљона код Слешка, на чији су бивак тога јутра нападне јединице 43. дивизије извршиле препад. У овој акцији је заробљено 350 српских војника и заплењено четири топа са доста муниције. У даљем наступању у долини Груже дошло је на Оштрој глави до нових окршаја. Главнина 43. дивизије зановила је на друму Крагујевац — Чачак код Кнића и Грабовца. За овом дивизијом наступала је 44. пешадијска, која није била развијена за борбу и која је стигла до Бумбаревог Брда и села северно од њега (XI,98). Осми корпус дејствовао је тога дана у области Мајдана, Циганског поља, па до Љубића и Орничине. Пред бригадама корпуса налазили су се 5. и источно од њега 6. српски пук. Због тога се заповедници двеју бригада нису осмелили на напад без претходне артиљеријске припреме. Дивизијска артиљерија са коте 250, западно од Крагујевца, дејствовала је на српске положаје, нарочито на Долове. До подне 57. дивизија, после кратке борбе подишла је српске положаје на километар од линије Механа (к.246) — Орничине — кота 232 (XI,98-99).

Према аустро-немачким сазнањима, 2. новембра увече пред одредом генерала Сорсића налазили су се делови 4. пука III позива; јужно од Чачка биваковали су 6. пук III позива, 5. пук III позива и један батаљон 9. пука II позива; на простору око Тамника била је смештена Дунавска дивизија II позива; са обе стране друма Крагујевац — Краљево, на простору око Љубића, налазили су се Дринска дивизија II позива и један комбинован пук од три батаљона из Моравске дивизије II позива; на теренима јужно од Крагујевца позиције је држала Комбинована дивизија (XI,100). Такав распоред још једном потврђује да је Српска врховна команда јаче снаге ангажовала у Шумадији, где је очекивала глав-

нину немачких снага од смедеревског Подунавља, док је правац од Лајковца ка Чачку готово изгубила из вида.

Шира околина Краљева била је покривена многобројним српским коморама. Авионско осматрање у току 2. новембра дало је следеће податке: јужно од линије Ужице — Чачак до 30 километара није било саобраћаја; код Тамника и Лађеваца (северозападно од Краљева) већи коморски паркови почели су покрет к југоистоку; на јужном друму Чачак — Краљево било је много мањих колона, као и између Крушевца и Краљева; у долини Груже, између Белосаве и Витановца, виђене су веће колоне кола (око 750) у покрету ка југу; између Крушевца и Краљева саобраћали су возови и на тој прузи било је много возног материјала; на друму од Краљева у југозападном смеру, у правцу планина, на удаљености од 20 километара није било промета (XI,100).

На српској страни у току 2. новембра трупе Ужичког одреда које су штитиле правце од Маљена и Сувобора пребациле су се на десну обалу Мораве и груписале су се на северним границима Јелице према Чачку и марковачким положајима. Тако је Ужички одред сачињавао лево крило српских снага на чачанско-краљевачком попришту. Одред је имао да те положаје држи безусловно — како би омогућио да се остале српске јединице пребаце на јужну страну Мораве и да осигура кретање долином Ибра. Да се тај задатак оствари, одреду је послато појачање од једног (7.) пука са два брзометна топа из Дунавске дивизије II позива, који су преко Милочајског моста стигли у Слатину и ставили се под команду одреда. Соколска бригада (из састава Дунавске дивизије II позива) повукла се на положаје код Катрге. Ту су Аустро-Немци поподне снагом од два батаљона и две батерије напали позиције Тамник—Катрга, па су дошли до на 500 метара од бригаде. Пред Тамником су појачане аустро-немачке снаге, тако да је до увече ту биваковао један пук од три батаљона. Трупе под командом заповедника Дунавске дивизије II позива држале су позиције: Осоје — Ракљаста — Каменита — Тамничка планина, са наслонем левог крила на Западну Мораву (XI,102-3). У току ноћи 2/3. новембра Аустро-Немци су извели напад на јединице Дунавске дивизије, али су били одбијени; потом су извели рокаду од Тамника ка Тамничкој планини (XI,104-5). На извесним секторима била је занимљива употреба српске артиљерије: на врло осетљивом месту Слатине налазили су се само слаби делови пешадије, али са две дебанжове батерије, које су биле сувише изложене и прејакe за

обичну подршку слабих пешадијских одељења; као да им је била одређена борба на кратком одстојању, слична флаку из II светског рата (XI,111).

У штабу групе армија плашили су се изненађења из планинских крајева на простору Пожега — Ужице и од Ивањице. Због тога је тај штаб тражио од III армије у поноћ 2/3. новембра да одред генерала Сорсића продужи наступање од Пожеге ка Ивањици, а да се ка Пожеги пошаљу две бригаде из састава XIX корпуса (205. и генерала Шварца). У Ужицу се, такође, налазио један одред и он је са ове две бригаде имао да пружи заштиту са западног бока. Чак су и 10. брдска и још једна (17. или 21.) бригада имале да крену у наступање према Ивањици. Дотад најближа Краљеву, 20. бригада, требало је да продужи наступање ка Краљеву, али главни задатак у краљевачкој операцији није њој поверен. На сцену је избачена 26. пешадијска дивизија (из XXII корпуса), која је требало да заузме Краљево. За том дивизијом имала је да се креће и упадне у долину Мораве 44. резервна дивизија док је 43. пешадијска дивизија добила задатак да се привуче долином Груже. Коњичка бригада III армије требало је да дејствује од Чачка (XI,117).

У току 3. новембра 26. дивизија (XXII резервни корпус) узалуд је нападала висове код Тамника и Вољавче. Поподне су српске јединице прешле у противнападе, али и оне без успеха. Резервна 43. дивизија заузела је Белосаве, па Оштру планину, а поподне и Губеревац и Ђуби гај. Резервна 44. дивизија освојила је висове Каменита коса и Ракљаста коса, где су српски војници пружили огорчен отпор. Још у току ноћи 2/3. новембра ситуација око Чачка је оживела, јер су Срби више пута снажно нападали, па је у борбу, непланирано, морала бити уведена и главнина 17. брдске бригаде. Тек после тога ова бригада је придодата 10. брдској за напад у правцу Ивањице. Уз 20. бригаду, и 21. бригада је задржана за напад на Краљево са севрозападне стране. Упућивање двају других бригада за Пожегу одложено је за 5. новембар — док се не сакупе. На деоници Одред генерала Дрофе (10. бригада, као главнина) цело је пре подне дејствовала артиљерија у припремама за наступ пешадије; кад је одред са главнином на левом крилу око 13 часова отпочео напад са линије Бељина — к.393 — к.466 на српске положаје Мрамор — Јанковина — Јелица, две српске бригаде, које су и изјутра извршиле неколико напада, почеле су да се повлаче у југозападном правцу. До 17 часова заузета

је борбом линија Јанковина — превој између к.759. и 679, али су се на гробу Јелице задржале српске јединице, вероватно да пружају даљи отпор наступу Аустро-Немаца. Одред генерала Понграца од трнавске механе, који је свом десном крилу требало да садејствује одреду генерала Дрофе, избио је до села Заблаћа, али се већ око 10 часова сусрео са српским противнападом од села Балуге. Карактеристично је да је и тај српски напад заустављен самосталним дејством једне батерије, која је била укопана код Љубића (северно од Мораве) и дејством артиљерије груписане између Чукара и Орничине. Као да су тесне долине у брдском амбијенту пружиле нове прилике пољској и хаубичној артиљерије. Две истурене бригаде према Краљеву — (20. и 21.) такође су тог дана ушле у састав одреда генерала Понграца. Због ноћних борби, људство ових бригада било је измешано, па је њихово уређивање трајало до 10 часова. Ово непланирано задржавање био је разлог што је бригадама за тај дан означен само ограниччен задатак. Брдска 21. бригада добила је карактеристичну дужност — да садејствује групи генерала Дрофе до коте 532, док је 20. бригада требало да избије до потока Карача. На десном крилу 21. бригаде се од 13 часова развила јака пешадијска борба. И на левом крилу 20. бригаде Срби су, источно од Трнавске реке, предузели један јачи противнапад. Ту су се налазила два српска пука са десет топова, који су потиснули 20. бригаду на западну обалу Трнавске реке. Одмах су из Чачка послата два батаљона 17. брдске бригаде да појачају снаге 20. бригаде. Бригада генерала Шварца, која се у раним преподневним часовима налазила код села Трбушана, са два батаљона ушла је у армијску резерву у Чачку док је један батаљон послала да одржава везу између свог XIX корпуса и 26. пешадијске дивизије, између којих је зјапила пуна празнина, коју српске јединице нису успеле да искористе. Срби су наставили напад на јединице 53. дивизије, али до ноћи нису успели да постигну већи успех. Срби су се тога дана огласили чак и код Чачка, али без праве снаге. Аустро-немачки штабови су проценили да на чачанско-краљевачким положајима има 22 батаљона (Соколска бригада са 9, 2. пук III и 4. пук III позива и око пет црногорских батаљона). Да се унифицира командовање на сектору који је бивао све интересантнији, одред генерала Сорсића био је у оперативном смислу потчињен XIX корпусу. Дакле, Аустро-Немци су почели 3. новембра да групишу веће јединице рачунајући на акције српске војске. Командант XIX корпуса наредио је да поподне Сорсићев

одред наступи ка Ивањици, обезбеђујући оба бока. Генерал Сорсић је тог дана у Ужицу оставио пуковника Хаузера, који је био под командом заповедника бригаде чија се команда налазила у Пожеги. Један полубатаљон из одреда пуковника Франца, који је држао Пожегу, добио је налог да извиђа долину Западне Мораве на растојању од Видове до друма Пожега—Ариље (где је 29. октобра одмарширало више српских батаљона). Бригада генерала Штрајта, дотад на зачељу, послата је на простор јужно од Пожеге, ка Расни; она је у оперативном погледу подредила одред пуковника Франца. Бригада генерала Шиса имала је да се прикупи на четири километра северозападно од Пожеге, код механе на коти 340. Предео источно од Пожешке котлине добио је да извиђа пуковник Франц најмање до линије Ариље — Караула — Главичорак и да успостави везу са јединицама XIX корпуса. Када су, у току дана, промењене диспозиције одреду генерала Сорсића, пуковник Франц био је дужан да једно одељење пошаље на исток до Бјелошевца (к.639), док је један његов полубатаљон имао да се сакупи јужно од Мораве, на друму код механе (к.629, на путу између Чачка и Пожеге). Једино је бригада генерала Штрајта тога дана упућена нешто даље, ка механи северозападно од села Почече. На кашњење у кретању јединица овога одреда директно су утицали порушени мостови (XI,120-21).

Извештаји српске стране више су говорили о распореду снага ближе Краљеву. Аустро-Немци су од Чачка нападали положај Ужичког одреда између Трнавe и Бељине; нарочито је јак притисак био на левом крилу Одрода, од Бељине, у правцу Бијелог брда и Буђевачке Јелице, куда се крило одреда повукло око 16 часова. Због притиска надмоћнијих снага јединице Дринске дивизије II позива одступиле су на позиције код Губеревца, а затим ка Витковићу. Дунавска дивизија II позива у току 3. новембра нападнута је на правцу Бечањ — Тамник, али је успела да одржи положаје; предвече јако је нападнута на свом десном крилу. С обзиром да је стање нарочито код Дунавске дивизије било такво да је претила опасност да се она у току 4. новембра не би могла у реду повући јужно од Мораве, командант I армије наредио је да се обе дивизије у току ноћи 3/4. новембра пребаце преко Мораве. Прелаз Дринске дивизије имао се обавити код Камицоре и понтонима код села Врбе. Дивизија је требало да образује армијску заштитницу од једног пука II позива и делова трећепозиваца са потребном артиљеријом јужно од Краљева, у висини Берановца и Трешњара; ос-

тала два пука дивизија је имала да упути у армијску резерву на десној обали Ибра код села Матаруге, с тим што је код Јанока подигнут понтонски мост преко Ибра. Дунавска дивизија II позива, прелазећи Мораву преко сталног моста код Милочаја и понтонима код села Сирче, имала је да образује средњу армијску заштитницу од једног пука са артиљеријом код села Дракчићи (на десној обали Врдилске реке), код села Луковца; остале трупе морала је да пошаље у армијску резерву на леву обалу Ибра, код села Беглуци. Задатак I армије био је да пружи активну одбрану правца Краљево — Ибар — Рашка (XI,124-5). Тиме је покопана и последња могућност неке акције већег обима на простору од Чачка ка Краљеву и пред Краљевом са североисточног смера.

Четврти новембра настало је опште повлачење српских снага ван посматране територије, тј. према VIII и X корпусу. Чак и III армија имала је да помогне слично гоњење западном обалом Мораве упућивањем XXII корпуса. Задатак XIX корпуса остао је неизмењен: 20. и 21. бригада, под заповедништвом команданта 53. дивизије и 10. и 17. бригада под командом генерал-мајора Дрофе имале су да продру што дубље према Краљеву, односно Ивањици. Мада су Срби у току ноћи 3/4. новембра одступили, преморене трупе XIX корпуса нису успеле да у току 4. новембра освоје већи простор. Генерал Дрофа, пак, под заштитом побочних одељења, упутио је друмом пет и по батаљона и пет батерија ка селу Рогачи, а три и по батаљона са једном батеријом преко Бијелог брда, Крљанског брда и Главице ка Брезјаку, са једном побочницом преко Скока и Златне ка линији заселак Новаковићи — Корнет. Фронт, дотад усмерен ка југозападу, имао је да се око левог крила повије ка југоистоку, до гребена Хридине — Корнет. Да не би изморене трупе биле уpletене у ноћну борбу и изгубиле ноћни одмор, генерал Дрофа је издао заповест да се не прелази линија Зовљак — мекана — Мариновићи, с обзиром да су трупе од Зовљака добиле и српску артиљеријску ватру. Главнине 20. и 21. брдске бригаде остале су у току дана југоисточно, односно јужно од Чачка, неспособне за даље акције, јер је 20. бригада пуних 36 часова дотле водила борбу, па више није имала муниције. Извиђачко одељење одреда генерала Понграца дошло је друмом до Слатине, где га је дочекала ватра 7. српског пука I позива. Одељење, које је било упућено преко Бањице, морало је бити појачано са две чете како би протерало српске јединице са висова јужно од села. И iscrпљеност трупа XIX корпуса добро је дошло Србима, који су се неу-

знемиравани у дугачкој колони снаге једне дивизије, повлачили са коте 835 у правцу југа, а делом и у западном смеру, преко планинског гребена (XI,143-44).

Ноћу 3/4. новембра српске трупе напале су 26. дивизију, али су биле одбијене уз велике губитке. Та и 44. резервна дивизија успеле су да заузму Тамник и Равни Гај. У исто време 43. дивизија је извела напад на Печеноге. Срби су поподне били потиснути и са тог положаја: заробљено је 120 српских војника. Предњи делови гонили су српске јединице до Коковог брда. Једна бочна колона посела је вис Клупу. Командант 26. дивизије је настојао да у току дана заузме и мост на Морави код Милочаја, али то није било изводљиво. Зачеље дивизије (артиљеријски дивизион) заноћило је код села Станчића. Источно од 43. дивизије наступала је 59. дивизија (VIII корпуса). Њен напад почео је са линије Печеноге — Церјак, а био је усмерен на положај Руденик, источно од Груже, који су држали Срби. Потискивање је стварно обављено jakim дејством артиљерије са Голог брда и Клинског брда. Одред који је посео тај положај (један батаљон са два топа) заноћило је у Годачици. Западно, у село Милаковац, истурена је једна чета (XI,143-45).

Ситуација јужно од Чачка била је занимљива. Југозападно од града још увек су се налазиле српске и црногорске снаге, с којима су се тукле јединице XIX корпуса, а одред генерала Сорсића је био у позадини српских трупа које су попустиле и почеле да се повлаче. Сорсић је приказао стање и тражио да му се повери да војнички искористи изузетно повољан распоред који је остварио. Србима су остали само путеви који воде од Чачка ка Ивањици. Нешто због лошет стања ове саобраћајнице, нешто због коморе која смета акцијама, Сорсић је сматрао да одважном диверзијом мање групе војника може изазвати панику у српском одступању, што би убрзало завршетак кампање против Срба. Сорсић је издао наређење пуковнику Францу да у том смислу иступи јаче патроле састављене од одважних војника, који би се попели преко гребена планине Крстац и Голупца и деловали у југоисточном правцу до друма. Упућено је и 20 коњаника да поседну висове с обе стране Клисуре. Главнина одреда је паралисана проплавом простора југоисточно од Пожеге, због чега је и комора стигла тек касно увече. Генерал Сорсић се није усудио да тера људе у предео без хране и муниције, тим пре што је постојала могућност

наиласка на јаче противничке снаге. Није успостављена ни веза са XIX корпусом (XI,145-6).

Петог новембра још једном је показан високи квалитет српске артиљерије. Код Милочаја налазио се преко Мораве важан мост, који су Срби користили, за своје повлачење до последњег момента. Тај су мост желели да хитно поседну и Аустри-Немци. Но, прелаз код Милочаја тукло је концентрисаном ватром 12 добро постављених српских батерија, углавном на простору Мрсаћ — Ружића брдо. Топови су тог дана обезбедили борбени успех српске војске. На простору Адрани — Краљево, на ком је дејствовао VIII корпус, била су три српска пука. Трећа армија је управо тај корпус намеравала да употреби за наступање на Краљево и јужно од њега. Његова 59. дивизија требало је, после доласка на линију Чукојевац — Самар (к.959), да се сврста иза 43. дивизије (XXII корпуса), а да после, са 57. дивизијом, преузме даљу иницијативу. До пада Краљева 43. дивизија имала је да се креће северно од Мораве, док су за удар на Краљево још раније предвиђене 26. пешадијска и 44. резервна дивизија. Наредба је била да се мост западно од Камидора преузме непорушен; за ту акцију јаки делови 43. дивизије упућени су на запад, па је мост заузет увече на јуриш. Тиме је обезбеђено наступање ка Краљеву. Наступ су, међутим, зауставила три српска батаљона, која су се развила дуж железничке пруге. У насталој ситуацији 43. дивизија се није могла враћати на исток. Због свега тога једна српска колона од седам километара на маршу могла се без сметње евакуисати из Краљева ка Мрсаћу (XI,161-3).

Одред генерала Дрофе (10. и 17. брдска бригада) наступао је ка Ивањици и до 15 часова стигао је главнином до Бјелице, тј. на висове Риђаја — Виноградине — Велики Брег, а једним батаљоном на Љуту крушку. Трупe на Бјелици наилазиле су само на српске патроле, а једна чета налазила се на коти 763, источно од Белог Камена. Посебан одред од два батаљона и пола брдске батерије наступао је дуж планине Јелице, па је наишао на Калуђерској клади на добро утврђен српски положај; одред је нападом подишао позицији на око 100 метара, но ту су се Срби упорно бранили, бацајући ручне бомбе, тако да их одред није могао потиснути ни у току следеће ноћи. Командант 53. дивизије послао је пуковника Фишера са два батаљона и две брдске батерије (из 21. бригаде) преко Бањице ка Глоговачком врху; остатак 21. бригаде са тешком артиљеријом бавио се и даље код Заблаћа, док се 20.

бригада распоредила друмом до Слатине. У подневним часовима бригада је успела да потисне српске снаге западно од Липничке реке и да их пребаца преко воде, али су предвече Срби добили појачања из Слатине, па је један аустријски батаљон из дивизијске резерве убачен у борбу да 20. бригада одржи положаје. Наступање одреда пуковника Фишера било је заустављено пред добро утврђеним српским положајима Биљеге (к.558) — Долови (451) — Рајац (791) — Вис (836). Штаб XIX корпуса стигао је у току дана у Чачак, али до 22 часа није имао никаквих извештаја, што је изазвало узнемиреност код команданта корпуса генерала Тролмана. Брига је била утолико више оправдана, јер је од 26. пешадијске дивизије стигао извештај да је једна српска колона од више километара запажена на маршу од Краљева ка северозападу и да су се појавиле ватре на биваку у линији Мрсаћ — Горичани. Створила се претпоставка да Срби намеравају да нападну на одред генерала Понграца. Генерал Тролман је замолио за садејство 26. дивизије — да њена артиљерија стави под ватру простор око Слатине. То није било могуће, јер у току ноћи, због мочварног земљишта, није било могуће довући топове на положаје око Гушавца. Опет се помишљало на јачи притисак на одбрану Краљева са северозападне стране, па је бригади Шварц наређено да следи наступ 20. и 21. бригаде (XI,164-5).

Поново је заоштрен проблем снабдевања трупа у првим линијама. Комора није била у стању да убрза свој ход на више од 20 километара дневно, а неке колоне су се налазиле на маршу пуних 90 километара без одмора. Магацини су држани још увек на Словцу. Последњих дана трупе су се храниле средствима обезбђеним реквизицијом у самом Чачку, а резервни оброци, који су потрошени, нису могли да буду надокнађени. Планински предео у који су трупе XIX корпуса све више улазиле био је без средстава за прехрану веће масе људи, тако да се ту не би могле примењивати реквизиције на рачун локалног живља. Комора је морала да преузме дотурање муниције. Зимско одело је било преко потребно због сурове планинске климе, а оно никако није стизало. Обућа је, такође, већим делом морала бити замењена, као и поткови коња — због тешког терена. Зато је генерал Тролман тражио да се обустави наступање док се материјална база корпуса бар делимично побољша (XI,165-66).

У Овчарско-кабларској клисури две чете из састава јединице генерал-мајора Штрајта напредовале су до Крста (к.801) док је Гра-

дина још била у рукама Срба. Главнина Штрајтовог одреда стигла је на простор око Медљена (к.507) Бригада Шис поставила се источно од Штрајтовог одреда, а пуковник Франц је остао на положају из претходног дана — како би штитио леви бок, извиђајући простор између Моравице и Котрашке реке. На простору према Ужичкој српске снаге се нису појављивале, али је становништво на друму за Чајетину било непријатељски расположено. За наредни дан је предвиђено да се одред пуковника Франца пробије до Ариља и да се у том месту смести штаб генерала Сорсића (XI,166-7).

Пред главном снагом VIII и XXII корпуса Срби су се повукли преко Мораве. XXII корпус добио је задатак да продужи гоњење низводно долином Западне Мораве, а VIII корпус је имао да се помери ка Краљеву, иза XXII корпуса. Пребацивање главнине XXII корпуса преко Мораве, ка Краљеву, морала је да обезбеди са стране 43. дивизија, чије су јединице већ прешле на јужну обалу ове реке. Дотурање муниције и хране, које је слабо ишло преко Словца, требало је помоћи железничким композицијама до Крагујевца и даље до последње заузете станице. Западна Морава је на том сектору била широка свега 150 метара, али дубока и са доста неприступачним тереном око обала (XI,167-8). Нову шансу за операције пред Краљевом требало је да пружи 62. пешадијска дивизија, која је савладала ужички терен и добила је задатак да продире ка Новој Вароши и Сјеници, чиме би се угрозило веће српско ангажовање на уласку у Ибарску долину (XI,169).

У контексту ових збивања била је занимљива теза да се Аустријанци нападну на правцу Јелица — Чачак. Тај задатак добила је, 5. новембра, Дунавска дивизија II позива, појачана са 6. пуком III позива; сматрало се да ће дивизија својим левим крилом успети да притера непријатељске јединице ка Морави и да их ту потуче. Операцију имао је да помогне и Ужички одред ударајући непријатељу у бок са западне стране. Дринска дивизија би за време те операције имала задатак да упорно брани позиције Рибница — Врдилска река осигуравајући десни бок Дунавске дивизије и спречавајући Аустро-Немце да пређу на десну обалу Мораве и да се покушају увући у Ибарску долину. Ове планове непријатељ је већ 5. новембра изјутра угрозио обасипајући десну обалу Мораве и простор око краљевачке железничке станице јаком артиљеријском и пешадијском ватром. Незгода је била и у томе што мост код Камишоре није био потпуно порушен, па је омогућио непријатељу да поподне пребаци слабије делове на десну обалу Мораве. Прилаз

левој обали реке браниоци су напустили већ у преподневним часовима не желећи да се излажу снажној непријатељској ватри. Јачи аустро-немачки делови су се груписали на линији село Стубаљ — Старо Село — Чукојевац — Витановац — Камиџора — Сирча — Милочај. После тога био је беспредметан покрет Дунавске дивизије према Морави и Чачку, па је командант I армије обуставио извршење напада. Уместо тога, командант Дунавске дивизије II позива примио је заповедништво над свим снагама са задатком да организује одбрану позиција на левој обали Ибра, наслањајући се на положај Јастребар — Ранков гроб — вододелницом између Врдилске реке и реке Лопатице — Космајицом (к.555) на село Богутовац и Лакат. Команду на десној обали Ибра примио је командант Дринске дивизије II позива, чија се одбрамбена линија пружала од Лакта на исток преко Оштре главице (к.740) до затварања пролаза реком Рибницом. Правац од Ивањице преко Велике Ливаде за манастир Студеницу и Ушће обезбеђен је тога дана једним пуком пешадије и једном батеријом из резерве Врховне команде. Покрет са положаја Јелице и према Чачку Дунавска дивизија обавила је у току ноћи 5—6. новембра (XI,172-4).

Аустро-немачки план акција за 6. новембар био је усредсређен на заузимање Краљева. Брдске бригаде 20. и 21, потискивањем српских јединица западно од Краљева, имале су да садејствују операцијама 26. и 44. дивизије и да, пре свега, олакшају прелаз свих делова тих дивизија преко Западне Мораве. Наступ ка Ивањици за тренутак није био актуелан, па је наређено да одред генерала Дрофе обустави даљи продор, а да се бригада Шварц, ако буде било потребно, чак привуче, тј. повуче. И одред генерала Сорсића имао је да наступа умереним ритмом. У целини, и XIX корпус и 43. резервна дивизија, деловањем на западном и источном боку, морали су да олакшају наступ нападне групе од две дивизије на Краљево. Тога дана пред подне нешто је измењен распоред наступања: покрет на Краљево имао је да изведе XXII резервни корпус, па да тиме спочне гоњење српских снага друмом према Рашкој док је VIII корпус добио наређење да се задржи у долини Мораве. У току дана 85. бригада 43. дивизије заузела је Краљево и запленила 130 топова и велику количину муниције и другог ратног материјала. Модерне топове Срби су, ипак, успели да извуку. Међу заплећеним топовима било је 69 аустроугарских, 45 турских и 16 немачких старих типова. Главнина корпуса је покушавала да пређе преко Мораве јужно од Милочаја, но снажна ватра српске артиљерије

онемогућила је такве покушаје све до поподневних часова. Железнички мост источно од вароши и друмски мост на јужној ивици Краљева били су порушени, али 85. бригада је, ипак, успела да се истога дана пребаци на десну обалу Ибра. Лево крило бригаде било је код Кованлука; од тога локалитета до ушћа Ибра постављена су одељења за обезбеђење. Сам напад на град извршен је са западног правца, линијом Јарчујак — Ружића брдо. Друга јединица оперативне групе, 26. пешадијска дивизија, тек касно поподне заузела је мост јужно од Милочаја и продужила наступање ка Ружића брду. На источном боку, код Сирче, те вечери је прешла Мораву и 44. резервна дивизија (196-99).

Из VIII корпуса 59. дивизија садејствовала је 43. дивизији док је 57. дивизија од подне продужила наступање линијом Планиница — Камидора — Криваја — кота 412; на том путу 2. брдска бригада је тек око 18 часова наишла на један слабији српски одред у селу Медвећи, али је наставила марш, са главним циљем да што пре поседне мост код Трстеника. На Камидори из 6. брдске бригаде остављена су само два батаљона, а остатак је надирало ка Трстенику. Мост код овог места Срби су дигли у ваздух на прву појаву непријатељских патрола (XI,198).

Десно крило XIX корпуса под командом пуковника Фишера (команданта 21. бригаде) имало је задатак да олакша XXII резервном корпусу прелаз преко Мораве заузимањем Глоговачког врха, Хумке и обухватним нападом са југозападне стране. Међутим, Срби су између једног и два часа по поноћи напали то крило. Развила се огорчена борба, о којој је сведочио велики број лешева на бојишту, којих је било и од претходног дана. Призор је био стравичан посебно на Хумки, где је борбу прихватио цео 4. пук III позива. Тај пук је 6. изјутра још био на положају и повукао се гребеном Јелице ка југоистоку тек кад су батаљони 10. брдске бригаде из југозападног правца дошли већ сасвим близу; пук се повукао на Горњи Дубац (Мустаћевац, к.948 — Врљан, к.990). Извиђачка одељења 53. дивизије су ујутру била још код Слатине, а поподне су се пробила до Самаилске реке, где су са десне обале реке добила митраљеску ватру. Кад су четири батаљона 10. брдске бригаде у 14 часова избили пре 21. бригаде на Глоговачки врх, покренута је и 21. бригада на простор Премећа — Качулице. Тада се сазнало да је Краљево заузето, па су трупе XIX корпуса обуставиле даљи покрет ка истоку. Батаљон 20. бригаде који је био истурен до Самаиле око 17 часова добио је артиљеријску ватру

са правца Мрсаћа, где се претпостављало да су смештена два српска пука. На друму Краљево — Ивањица, код превоја Јајинац — Вијенац (896) до подне су примећена само мања српска одељења и једна већа комора (за једну бригаду) од Каоне на Исток. На Јастребару и на висовима источно и западно од Каоне српски војници су копали утврђења. Изгледало је да Срби одступају главним правцем ка Боровој страни (к.1299) (XI,199-200).

Одред генерала Сорсића у току дана није имао већих окршаја са српским јединицама. Само је један батаљон бригаде генерала Шиса под ватром потиснуо слабије српске делове са Градине (к.657); један други батаљон те бригаде заузео је положај источно од друма Ариље—Ивањица, тј. линију к.664—Рт—Остреш и обезбеђивао је главнину бригаде која је заноћила код Дивљаке и на западном делу Трешњевице. Источно крило бригаде имало је задатак да код Тријебежа (к.690) одржава контакт са XIX корпусом. Пуковник Франц прикупио је своју бригаду у Ариљу, пошто је још у Пожеги добио појачање од два ескадрона 5. драгонског пука (XI,200-1).

Према извештају аустроугарског Главног стана, Аустријанци су у Краљеву заробили само 481 српског војника; није, међутим, саопштено колико су тих војника засужњиле немачке јединице које су прве ушле у Краљево.⁴

Према српским извештајима, Дринска дивизија II позива већ изјутра 6. новембра била је на десној обали Ибра, на одсеку Батал ливаде — Ковачи и са резервом код манастира Жиче. Дунавска дивизија II позива држала је у то време одсек Лукавац — Краљево са резервом код Беглука. Ужички одред налазио се око 8 часова на новом положају: Јастребар — Ранков гроб — Чукар. Код Каоне био је 5. пук са једном батеријом (из Соколске бригаде) и одржавао је непосредну везу са Ужичким одредом. На правцу Ариље — Ивањица 1. батаљон 2. прекобројног пука трећепозиваца налазио се на Градини, а једна чета се повукла у Ивањицу. Из ове бригаде чета на положају Буковица и Лис се задржала на положају, а један њен вод још је држао своју бусију на путу Чачак — Ивањица не одржавајући везу са Ужичким одредом. Положај код Ивањице био је јако угрожен, па је заповедник Санџачког одреда, црногорски бригадир Гојнић, дозволио батаљону који је ту држао одбрану да се повуче ка Јавору и да ту сачека појачања. Северозападни прилаз Краљеву доста до-

бро држао је Ужички одред (у чијем је саставу била и Доњовасојевићка бригада), али је удар дошао са друге стране (XI,206-7). Тога дана укинута је Соколска бригада као самостална јединица, вративши батаљоне пуковима из којих их је добила. Доњовасојевићка бригада крајем дана била је смештена на левом крилу положаја северно од улаза у Ибарску клисуру (XI,214-5), тј. на најистуренијем месту.

Седмог новембра српска војска је још добро држала положаје јужно од Краљева, па јединице XXII резервног корпуса, које су поселе град, нису биле у могућности да пређу у гоњење долином Ибра. Резервна 43. дивизија држала је у току дана позиције Ружића брдо — кота 269 — кота 260 — Чукојевац — један километар југозападно од Краљева — Кованлук — ушће Ибра. Резервна 44. дивизија послата је преко десног крила 43. дивизија да предузме потискивање српске војске ка Конареву, док је 26. дивизија наступала у правцу Врдила. На Ружића брду борба је вођена још око подне; обухватно наступање делова 26. дивизије ка висовима Веригова бара — Дракчићи било је изложено српској ватри, а јединице 44. дивизије задржане су на коти 318, југозападно од Дракчића. Прикупљена у источном делу вароши, 43. дивизија је успела да до вечери савлада терен на линији Жича — Трешњари — Берановац. Порушен мост преко Ибра био је око подне већ толико поправљен да је ескадрон коњице VIII корпуса могао да пређе на десну обалу реке и да крене у извиђање. Али, Срби су још у току поподнева држали обе стране друма код коте 220 и шумицу источно од села Кованлука, па ескадрон није био у стању да пође десном обалом Ибра пред фронтом VIII корпуса. Остали делови VIII корпуса нису водили тога дана борбе (XI,226).

Тиме је акција да се овлада простором између Пожеге и Краљева била завршена. Ипак, још следећа три дана већина аустро-немачких јединица, које су водиле борбу на том попришћу, није кренула у нове подухвате, јер је отпор српске војске још био присутан јужно од Краљева. И тих дана потврдила се добра техничка опремљеност и спремност чак и брдских бригада аустријске војске да савлађују природне препреке на терену — на пример, да брзо поправе мостове и да се пребаце преко река. И реквизирање хране и других потреба од покороног становништва показивало је добре резултате. На српској страни артиљерија је била бољи род оружја него пешадија, посебно млађа годишта, на пример I по-

зива, која су раније извучена, па су једва учествовала у помену-тим борбама. Доста добро су се, зато држали трећепозивци, при-мајући често задатке које у другим војскама обавља оперативна армија. Кад је реч о српском командовању, управо код Краљева се показало да је и војвода Мишић својим стратегијским идејама помало каснио, док је Врховна команда била без правих иниција-тива.

НАПОМЕНЕ

1. „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Сло-венаца“, X, Београд, 1926, 45. — Да би се поједноставило навођење извора, они ће се доносити само по поменутој серији, и то означавањем томова (X, XI) рим-ским и страница арапским бројевима у загради.

2. Б. Храбак, „Борбе при приступању српске војске у јужној Србији (област Врања) СИ Косову и СИ Македонији октобра 1915. године“, „Врањски гласник“, IX, Врање, 1973, 111—13.

3. Поред приказа француског посланика Огиста Бопа евакуације српске владе и дипломатског кора из Ниша преко Крушевца за Краљево, постоје о томе и белешке италијанског посланика Сквитија, чије је податке навео кас-нији италијански посланик при српском двору, на Крфу, Карло Сфорца, који је у италијанској политици важио као српски, па и југословенски пријатељ. Сфорца пише да су влада и дипломатски кор имали резиденцију у Краљеву 29. октобра, али само 24 сата, јер је евакуација града настављена 31. октобра, дакле уочи пада Чачка (C Sforza, Jugoslavia. Storia e ricordi, Milano 1948, 115).

4. Дневни извештај аустроугарског Главног стана објављивани су у свим новинама у Монрахији, па их је доносио и задарски „Il Dalmata“ на италијан-ском језику; на пример 10. XI за 6. и 7. новембар. — Чачак је још коју недељу по паду Краљева представљао средиште III аустро-немачке армије, на пример још 22. новембра („Велики рат Србије“, XIII, 11).

Požega—Čačak—Kraljevo, en automne 1915

A la suite de la déclaration de la guerre par la Bulgarie et du passage du Danube et de la Save (le 14 octobre 1915) par les Autrichiens et les Allemands, l'armée serbe opposa aux armées ennemies, pendant dix jours, une défense obstinée et, somme toute, efficace. Ensuite, la résistance faiblit et l'on commença peu à peu à battre en retraite. Comme le Commandement suprême serbe n'avait probablement pas étudié la direction de l'avance autrichienne sur la ligne Obrenovac—Lazarevac—Gornji Milanovac, les Autrichiens y firent rapidement une percée, si bien que le 1-er novembre ils conquièrent Čačak, puis, le 2 novembre Požega, mais c'est seulement le 6 novembre qu'ils envahirent, après des luttes acharnées, Kraljevo et Arije. L'avance des troupes depuis Čačak vers Kraljevo aurait pu être plus rapide, mais les Autrichiens étaient empêchés par des rivières débordées, par l'arrivée ralentie des équipages et par la peur de voir reprendre une contre-offensive serbe, semblable à celle du décembre 1914. Cette circonstance facilita grandement la tâche aux états-majors serbes. Le 1-er novembre le territoire entre les deux villes en question n'était pas couvert de troupes serbes. Ce n'est que les jours suivants que des troupes s'y installèrent en vue de protéger la retraite depuis Kraljevo, par la vallée de l'Ibar. La ville de Kraljevo fut pourtant occupée, mais non par des troupes autrichiennes venant de Čačak, mais par des troupes allemandes venant de Kragujevac. Le général Mišić, commandant de la 1-ère armée ne manquait pas de prendre des initiatives, mais il se mettait en retard lui aussi, après la chute de Čačak, ce à quoi on ne s'attendait pas. Le commandement suprême serbe ne fut pas à la hauteur de sa tâche. Quoique l'infanterie serbe pratiquât une méthode moderne dans l'art de la guerre, l'artillerie la dépassait de loin ces jours-là. Les troupes d'élite autrichiennes étaient composées de brigades qui étaient habiles à guerroyer sur le terrain montagneux; en se servant de ponts militaires, elles surmontaient tous les obstacles et, quant au ravitaillement, elles se l'assuraient en ayant recours à des réquisitions militaires. L'infanterie serbe leur était inférieure, étant donné que, dans ce secteur, elle était constituée, dans sa majorité, par des troupes de l'arrière-ban.